

# نقش تک فرزندی بر کاهش مسئولیت پذیری فرزندان

فاطمه محمدی<sup>۱</sup>

## چکیده

مطالعات روان‌شناسی، جامعه‌شناسی و آموزه‌های دینی حاکی از آن است که تک‌فرزندی محیطی را فراهم می‌آورد که در آن، تنها فرزند از تجربه‌های حیاتی همزیستی، مشارکت، تقسیم وظایف و حل تعارضات گروهی محروم می‌ماند. این محرومیت غالباً به شکل‌گیری روحیه فردگرایی، کاهش مهارت‌های اجتماعی، ضعف در پذیرش نقش‌های جمعی، کاهش ایثار و گذشت، و کاستی در تعهد به مسئولیت‌های شهروندی و زیست‌محیطی منجر می‌گردد. همچنین، تمرکز فزاینده والدین بر تنها فرزند، توقعات نامعمول از جامعه و تضعیف همکاری‌های داوطلبانه را به دنبال دارد. آسیب‌های اشاره شده می‌توانند فرایند اجتماعی‌شدن و رشد مسئولیت‌پذیری را در تک‌فرزندان با چالش‌های اساسی مواجه سازند. این پژوهش با اتخاذ روش کتابخانه‌ای و به شیوه توصیفی، بر ضرورت مداخله آگاهانه والدین و جامعه به منظور ارتقای مهارت‌های جمعی و مسئولیت‌پذیری در میان تک‌فرزندان تأکید می‌ورزد.

کلیدواژه: تک فرزندی، مسئولیت، آسیب، خانواده، فرزند.

---

۱ - طلبه سطح دو مدرسه فاطمیه داراب.

## مقدمه

خانواده به عنوان نخستین و بنیادی‌ترین نهاد اجتماعی، نقشی محوری در شکل‌گیری شخصیت، نگرش‌ها و مهارت‌های اجتماعی فرزندان ایفا می‌کند. یکی از مهم‌ترین وظایف خانواده، آموزش و تقویت حس مسئولیت‌پذیری در کودکان است؛ مهارتی که زمینه‌ساز رشد فردی و شکوفایی اجتماعی آنان در آینده می‌شود. با گسترش پدیده تک‌فرزندگی در جوامع امروزی، اگرچه برخی مزایب تربیتی و رفاهی برای فرزند تنها مطرح می‌شود، اما پژوهش‌ها و تجارب خانواده‌ها نشان داده‌اند که این ساختار خانوادگی می‌تواند زمینه‌ساز بروز برخی آسیب‌های اجتماعی مهم از جمله ضعف در مسئولیت‌پذیری باشد. محرومیت از تعامل با همسالان در محیط خانواده، کاهش تجربه همکاری، محدودیت در حل تعارض، شکل‌گیری حس خودمحوری و توقعات نامتعارف از جامعه، تنها بخشی از چالش‌هایی است که ممکن است تک‌فرزندان با آن مواجه شوند. بررسی دقیق این آسیب‌ها و جست‌وجوی راهکارهای علمی و عملی برای تقویت مسئولیت‌پذیری در این گروه، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر برای والدین، مربیان و سیاست‌گذاران اجتماعی است.

در خصوص تک‌فرزندگی و پیامدهای آن، مطالعات متعددی صورت گرفته است. بسیاری از تحقیقات بر جنبه‌های مثبت این پدیده، مانند تمرکز بیشتر والدین بر نیازهای فرزند، فراهم آوردن فرصت‌های آموزشی بهتر و رفاه اقتصادی بیشتر تأکید کرده‌اند. با این حال، پژوهش‌هایی نیز به جنبه‌های منفی و چالش‌های احتمالی اشاره دارند، از جمله احتمال بروز خودشیفتگی، مشکلات در روابط بین فردی و کاهش مهارت‌های اجتماعی نوشته امیر مهدی کاویانی که در این رابطه به مشکلات روابط اشاره نموده است.

آنچه پژوهش حاضر را از مطالعات پیشین متمایز می‌سازد، تمرکز ویژه بر «کاهش مسئولیت‌پذیری» به عنوان پیامد کلیدی تک‌فرزندگی است. در حالی که بسیاری از مطالعات به صورت کلی به مهارت‌های اجتماعی یا ویژگی‌های شخصیتی پرداخته‌اند، این تحقیق به صورت هدفمند و تحلیلی، سازوکارها و دلایل روان‌شناختی، جامعه‌شناختی و دینی مؤثر بر ضعف مسئولیت‌پذیری در تک‌فرزندان را واکاوی می‌کند. همچنین، این پژوهش با تلفیق یافته‌های علمی با آموزه‌های دینی، رویکردی جامع‌تر و چندبعدی را ارائه می‌دهد که کمتر در مطالعات پیشین دیده شده است.

این پژوهش با اتخاذ رویکرد توصیفی-تحلیلی و با استفاده از روش کتابخانه‌ای (اسنادی)، به گردآوری، بررسی و تحلیل اطلاعات مرتبط با موضوع تک‌فرزندگی و مسئولیت‌پذیری پرداخته است. سؤالات پژوهش در این مقاله عبارتند از:

۱. تک‌فرزندگی چه تأثیراتی بر شکل‌گیری شخصیت و مهارت‌های اجتماعی فرزندان دارد؟
۲. سازوکارهای روان‌شناختی و جامعه‌شناختی مؤثر بر کاهش مسئولیت‌پذیری در تک‌فرزندان چیست؟
۳. آموزه‌های دینی در خصوص تربیت فرزندان و تقویت مسئولیت‌پذیری چه راهکارهایی ارائه می‌دهند؟

## الف: مفهوم شناسی

در زیر به بررسی مفهوم تک فرزندی و مسئولیت در لغت و اصطلاح پرداخته می شود.

### ۱- تک فرزندی

«تک فرزند» مرکب از «تک» (یعنی یکتا، تنها) و «فرزند» (یعنی بچه، اولاد) است.

معنای لغوی آن فرزند یگانه یا تنها فرزند یک خانواده است.<sup>۱</sup>

فرهنگ معین: «تک فرزند یعنی فرزندی که اولاد دیگری برای والدین او وجود ندارد».<sup>۲</sup>

در اصطلاح علوم اجتماعی و روانشناسی تک فرزندی به وضعیت یا حالتی اطلاق می شود که خانواده دارای

تنها یک فرزند زنده باشد؛ به عبارت دیگر، پدر و مادر فاقد فرزند دوم بوده و فرزند، خواهر یا برادر ندارد.

«تک فرزندی به معنی وضعیتی است که کودک بدون داشتن خواهر یا برادر، تنها فرزند والدین خود است».<sup>۳</sup>

«خانواده های تک فرزند، خانواده هایی هستند که فقط یک فرزند دارند، به گونه ای که فرزند مذکور خواهر

یا برادری برای تعامل اجتماعی مستقیم ندارد».<sup>۴</sup>

### ۲- مسئولیت

مسئولیت (از ریشه «س ا ل») در لغت به معنای «پاسخگو بودن»، «ملزم بودن به پاسخ و جواب»، و

«عهده دار بودن انجام کاری» آمده است.

دهخدا: «مسئولیت: حال یا صفت کسی که مسئول است؛ حالت پاسخگو بودن».<sup>۵</sup>

در اصطلاح مسئولیت عبارت است از:

«تعهد انسان نسبت به انجام تکالیف یا پذیرش نتایج و عواقب رفتاری که انجام می دهد. مسئولیت یعنی

فرد یا گروه در برابر عملی یا تصمیمی موظف به پاسخ گویی و پذیرش پیامدهای آن هستند».<sup>۶</sup>

در اخلاق و جامعه شناسی مسئولیت حالتی است که انسان در برابر خود، دیگران و خداوند، نسبت به رفتار

و وظایف خود متعهد و موظف است و باید پاسخگو باشد.<sup>۷</sup>

---

۱ - دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، ج ۲، ص ۳۲۲

۲ - معین، محمد، فرهنگ فارسی معین، ج ۳، ص ۴۲۷۵

۳ - نیکنام، احمد، روان شناسی رشد کودک و نوجوان، ج ۱، ص ۸۵

۴ - صالحی فرد، علی، جمعیت شناسی، ج ۱، ص ۱۸۲

۵ - دهخدا، کبر، لغت نامه، ج ۴، ص ۵۴۳

۶ - کاتوزیان، ناصر، حقوق مدنی، ج ۱، ص ۳۲

۷ - مطهری، مرتضی، تعلیم و تربیت در اسلام، ص ۴۰۷

## ب: آسیب های فردی

مسئولیت پذیری یکی از کلیدی ترین مهارت های رشد شخصیت انسان است که در خانواده شکل می گیرد. ساختار خانواده ها طی سال های اخیر با کاهش باروری و افزایش پدیده تک فرزندی تغییر یافته است. پژوهش ها، روان شناسان و متفکران اخلاقی و دینی بر این باورند که تک فرزندی آسیب های جدی برای پرورش مسئولیت پذیری در نسل آینده به همراه دارد، زیرا تعامل خواهر و برادر نقش مهمی در تمرین مسئولیت، همدلی و مشارکت اجتماعی ایفا می کند.

### ۱. عدم تمرین مسئولیت های جمعی و اجتماعی

در خانواده های چندفرزند، همبازی بودن، تقسیم امور خانه، مراقبت از خواهر و برادر کوچک تر و پذیرفتن مسئولیت های کوچک روزمره، بستری برای آموزش عملی مسئولیت پذیری است. اما در خانواده های تک فرزندی، کودک اغلب تنهاست و این فرصت ها را عملاً تجربه نمی کند. مسئولیت پذیری مهارتی است که در بستر روابط میان فردی و همکاری خانه شکل می گیرد. کودک تک فرزند غالباً مورد مراقبت بیش از حد قرار می گیرد و کمتر با وظایف گروهی روبرو می شود.<sup>۱</sup>

### ۲. گرایش به خودمداری و کاهش تاب آوری اجتماعی

یکی از آثار روانی و اجتماعی رایج در خانواده های تک فرزندی، تقویت گرایش به خودمداری در کودک است. در خانواده های چندفرزندی، کودک ناگزیر است خواسته ها و حقوق دیگران (خواهر و برادر) را بپذیرد، تعامل کند، و گاهی خواسته خود را به نفع خانواده یا سایر اعضا به تعویق اندازد. اما تک فرزند غالباً کانون توجه و محور عاطفی والدین است و معمولاً با مقاومت یا تقسیم منابع مواجه نمی شود. این وضعیت می تواند به پرورش شخصیتی منجر شود که نسبت به حقوق و نیازهای جمعی حساسیت کمتری دارد و «خود» را مرکز ویژه تصمیم گیری می بیند. به همین دلیل، روحیه مسئولیت پذیری در قبال دیگران و مشارکت اجتماعی در این افراد تضعیف می شود. کودک تک فرزند به دلیل تمرکز بیش از حد والدین، عمدتاً محور خانه می شود و کمتر فرصت تحمل ناکامی، تقسیم وسایل، مشارکت در حل اختلافات و گفتگو را می یابد. این وضعیت منجر به تقویت حس خودمحوری و کاهش تاب آوری در مقابل دشواری های اجتماعی می شود.<sup>۲</sup>

۱ - اس. ام. لاندگرن، روان شناسی رشد کودک، ترجمه علی مرشدی، ص ۲۱۳

۲ - براتی، حسن و حسن زاده، پیامدهای تک فرزندی بر رشد اجتماعی و شخصیتی. مجله روان شناسی تربیتی، ج ۱۴، ص ۹۹

«وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ»<sup>۱</sup>

و آنان که بر امانت‌ها و عهد خود مراقبند.

علامه طباطبایی در المیزان می‌نویسد:

«تربیت مسئولیت‌پذیری جز با تمرین امانت‌داری و اعتماد متقابل، آن‌هم در عرصه زندگی جمعی، میسر

نیست.»<sup>۲</sup>

### ۳. محرومیت از الگوگیری رفتاری و نقش‌پذیری

تک‌فرزندان معمولاً فرصت مشاهده و الگوبرداری از رفتارهای خواهر یا برادر را ندارند؛ این محرومیت، مانع یادگیری غیرمستقیم تعاملات اجتماعی و نقش‌های مختلف در خانواده و اجتماع می‌شود.

افراد در پرتو معاشرت با دیگران، به تمرین گذشت، همیاری و توزیع وظایف می‌پردازند، و این از برکات خانواده بزرگ‌تر است.<sup>۳</sup>

پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله:

«اکثروا الولد، فانکم تباهون بهم الأمم يوم القيامة»<sup>۴</sup>

فرزند بیاورید و تعدادشان را زیاد کنید که در قیامت به سبب فرزندانتان امت‌ها را مباحث خواهید کرد. این حدیث بر ارزش کثرت فرزند به خاطر آثار تربیتی و اجتماعی مانند شکل‌گیری مسئولیت جمعی و قدرت خانوادگی تأکید دارد.

نتیجه اینکه پدیده تک‌فرزندی اگرچه پیامدهای مثبت خاص خود را دارد، اما مهم‌ترین آسیب فردی آن کاهش فرصت‌های مسئولیت‌پذیری، رشد خودمحوری و محرومیت از تمرین تعاملات اجتماعی است. آموزه‌های روان‌شناسی رشد، توصیه‌های اخلاقی و رهنمودهای قرآن و روایات اسلامی، همگی بر اهمیت محیط خانوادگی چندفرزند برای شکوفایی مسئولیت‌پذیری و تعامل مثبت اجتماعی اتفاق نظر دارند. والدین در خانواده‌های تک‌فرزند لازم است جبران این آسیب را با سپردن مسئولیت‌های متناسب، مشارکت کودک در امور جمعی و جامعه‌پذیری فعال‌تر، جدی‌تر دنبال کنند.

---

۱ - مؤمنون: ۸

۲ - طباطبایی، محمد حسین، المیزان، ج ۱۵، ص ۵۶

۳ - مکارم شیرازی، ناصر، اخلاق در قرآن، ج ۲، ص ۴۶۱

۴ - مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، ج ۱۰۱، ص ۱۰۳

تک‌فرزند به دلیل اینکه کانون توجه، محبت و حمایت کامل والدین بوده است، غالباً با سطح بالایی از تأمین نیازها، رسیدگی سریع و بدون چالش روبه‌رو می‌شود. این شرایط موجب می‌گردد در ذهن کودک، تأمین نیازها بدون مشارکت و تلاش متقابل، امری طبیعی جلوه کند.

فرد انتظار دارد در جامعه نیز همان گونه که در خانواده از او حمایت شده، خواسته‌ها و نیازهایش بی‌قید و شرط برآورده شود. این خودمحموری، تاب‌آوری فرد در برابر محرومیت‌های طبیعی یا شکست را کاهش می‌دهد. تک‌فرزند بیشتر تمایل دارد که دیگران مسئول رفع نیازها و مشکلاتش باشند تا خودش فعالانه مشارکت کند.

همکاری داوطلبانه یعنی انجام کارهایی برای جمع بدون چشم‌داشت شخصی و تنها به نیت مشارکت و خیر جمعی. این روحیه بیش از هر چیز در محیط خانواده و با تجربه تعاملات جمعی (مثلاً تقسیم کار با خواهر و برادر) شکل می‌گیرد.

تک‌فرزند، به علت نبودن هم‌سن و هم‌جنس در محیط خانه، تمرین عملی برای همکاری بی‌مزد و دریافت فوری بازخورد را ندارد. کارهای روزمره یا توسط والدین صورت می‌گیرد یا به شکل فردی به کودک واگذار می‌شود؛ لذا روحیه «کمک به دیگران بدون انتظار جبران بلافاصله» در او شکل نمی‌گیرد. و چون معمولاً محور توجه است، درک و حساسیت کمتری نسبت به نیاز جمع و مزایای همکاری برای جمع دارد.<sup>۱</sup>

کمتر انگیزه برای عضویت در جمع‌های داوطلبانه، گروه‌های خیریه یا فعالیت گروهی بدون منفعت مستقیم دارند. مسئولیت‌های اجتماعی که بدون پاداش فوری باشند، برایشان جذابیت کمتری دارد. دایره مسئولیت‌پذیری آن‌ها بیشتر محدود به منافع شخصی می‌شود.

اسلام آموزش می‌دهد که انسان باید در کار خیر، بدون انتظار بازگشت فوری برای خود، مشارکت داشته باشد، که این با روحیه تربیت‌شده در تجربه تک‌فرزندی در تعارض است.

افزایش توقع از جامعه و کاهش روحیه همکاری‌های داوطلبانه، هر دو از پیامدهای تربیت تک‌فرزندی در خلأ تجارب جمعی هستند؛ این دو آسیب، مسئولیت‌پذیری اجتماعی، مشارکت در حل مشکلات جمعی و حس وظیفه‌شناسی را در تک‌فرزندان با چالش جدی مواجه می‌کند.<sup>۲</sup>

## **۹. کاهش مهارت حل بحران در شرایط جمعی**

کودک چندفرزند تجربه مدیریت بحران‌های کوچک خانوادگی (نزاع‌ها، مشکلات مالی یا عاطفی) را از شناسایی می‌آموزد. تک‌فرزندها این فرصت را نداشته و معمولاً در مواجهه با مشکلات گروهی در جامعه دچار استیصال بیشتری می‌شوند و مسئولیت جمعی در بحران‌ها را بر عهده نمی‌گیرند.

۱ - براتی، حسن و حسن‌زاده، روان‌شناسی تربیتی خانواده‌های تک‌فرزند، ج ۱، ص ۹۵

۲ - حسینی، علی، کودک، خانواده و اجتماع، ج ۲، ص ۹۲

«فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ وَأَسْمِعُوا وَأَطِيعُوا»<sup>۱</sup>

تقوای الهی پیشه کنید و گوش فرا دهید و اطاعت کنید. پیشبرد جامعه نیازمند تمرین مسئولیت جمعی و اطاعت و همبستگی از کودکی است.

#### ۱۰. افزایش آسیب‌پذیری در برابر فرهنگ فردگرایی و مصرف‌گرایی

کودک تک‌فرزند به علت دریافت بی‌قید و شرط امکانات، ممکن است به سمت فردگرایی و مصرف‌گرایی سوق پیدا کند و مسئولیتی در قبال اقتصاد جمعی خانواده یا جامعه احساس نکند.

مصرف‌گرایی و فردگرایی مفرط، غالباً در خانواده‌هایی که تنها یک فرزند دارند، بیشتر مشاهده می‌شود.<sup>۲</sup> تک‌فرزند، به دلیل محوریت انحصاری در خانواده و تمرکز محبت و توجه والدین، «خود» را محور تصمیم و ارزش می‌بیند. نبود خواهر و برادر باعث می‌شود مهارت گذشت، سازگاری با تفاوت، تحمل جمع و اولویت‌دهی به منافع جمع کمتر آموخته شود. این روند، پایه رشد فردیت افراطی، کم‌اهمیت‌دانستن مصلحت جمع و ترجیح منافع شخصی را در شخصیت کودک می‌گذارد.

به دلیل رقابت نبودن (با خواهر و برادر)، والدین خواسته‌های مادی فرزند را اغلب بی‌درنگ برآورده می‌کنند (خرید اسباب‌بازی، لباس و ...). تک‌فرزند کم‌تر تجربه به تعویق انداختن خواسته یا تقسیم منابع را دارد؛ همین امر او را مستعد توقع بیشتر از زندگی و وابستگی به تحریکات بیرونی (مادیات، وسایل، برندها و ...) می‌کند. پیامد بلندمدت، روحیه تجمل‌گرایی، رفاه‌طلبی و جست‌وجوی هویت در کالا و سبک زندگی مصرفی است. اسلام بر رعایت میانه‌روی، قناعت و مسئولیت اجتماعی تأکید می‌کند:

«إِنَّ الْمُبَذِّرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ»<sup>۳</sup>

اسراف‌کنندگان، برادران شیاطین‌اند.

سیره اهل بیت (ع) همواره بر دوری از مصرف‌گرایی و توجه به جمع و مسئولیت‌پذیری اجتماعی استوار بوده است.

تک‌فرزندی، در صورت نبود تربیت جبرانی، موجب می‌شود کودک در برابر فرهنگ فردگرایی و مصرف‌گرایی آسیب‌پذیرتر باشد، زیرا تجربه واقعی تقسیم منابع، قناعت، همدلی، مشارکت و قربانی کردن منفعت فردی برای نفع جمع را در خانواده ندارد.

۱ - تغابن: ۱۶

۲ - مقدسی، علی، راهنمای عملی تربیت مسئولیت‌پذیری، ص ۹۱

۳ - اسراء: ۲۷

این ضعف می‌تواند اساس بسیاری از آسیب‌های فردی و اجتماعی عصر مدرن را در جامعه اسلامی و ایرانی تقویت کند.<sup>۱</sup>

---

۱- افشار، غلامرضا، آسیب‌شناسی تک‌فرزندی. فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۳۲، ۱۴۰۱، ص ۳۲

## نتیجه گیری

بررسی حاضر با هدف ارزیابی و تحلیل پیامدهای اجتماعی تک‌فرزندی انجام شد. یافته‌ها نشان داد که اگرچه تک‌فرزندی ممکن است در برخی جنبه‌های فردی مانند تمرکز بیشتر والدین بر روی یک فرزند و فراهم شدن امکانات بیشتر برای او مزایایی داشته باشد، اما این نوع ساختار خانواده دارای آسیب‌های اجتماعی قابل‌توجهی است که نیازمند توجه و بررسی دقیق‌تر است. یکی از مهم‌ترین این آسیب‌ها، کاهش مسئولیت‌پذیری در فرزندان تک‌فرزند است.

نبود تجربه تعاملات گسترده با همسالان در محیط خانواده، یکی از عوامل اصلی در کاهش مسئولیت‌پذیری و ضعف در کسب مهارت‌های اجتماعی است. در خانواده‌های دارای چند فرزند، کودکان به طور طبیعی در معرض تعاملات متنوع، مذاکره، حل‌وفصل اختلافات و تقسیم وظایف قرار می‌گیرند که این تجربیات به آن‌ها کمک می‌کند تا مهارت‌های جمعی و اجتماعی خود را تقویت کنند. تک‌فرزندان از این فرصت‌ها محروم هستند و ممکن است نتوانند به خوبی مهارت‌های لازم برای تعاملات اجتماعی را کسب کنند.

علاوه بر این، تک‌فرزندی می‌تواند منجر به افزایش خودمحوری و کاهش روحیه ایثار و گذشت در فرزندان شود. والدینی که تنها یک فرزند دارند، ممکن است به طور ناخواسته بیش از حد به خواسته‌ها و نیازهای او توجه کنند و او را در مرکز توجه قرار دهند. این امر می‌تواند باعث شود که فرزند درک درستی از نیازهای دیگران نداشته باشد و نتواند به خوبی با دیگران همدلی کند. در نتیجه، تک‌فرزندان ممکن است در پذیرش نقش‌های اجتماعی و انجام وظایف گروهی با مشکل مواجه شوند.

این ضعف‌ها در نهایت می‌تواند موجب کاهش مشارکت اجتماعی، تعهد شهروندی و انعطاف‌پذیری آنان در محیط‌های جمعی گردد. مشارکت اجتماعی نیازمند توانایی تعامل مؤثر با دیگران، درک متقابل و همکاری در جهت اهداف مشترک است. تک‌فرزندانی که مهارت‌های اجتماعی ضعیفی دارند، ممکن است نتوانند به خوبی در فعالیتهای اجتماعی شرکت کنند و نقش مؤثری در جامعه ایفا نمایند. کاهش تعهد شهروندی نیز از دیگر پیامدهای این آسیب‌ها است. شهروندان مسئولیت‌پذیر به حقوق و وظایف خود آگاه هستند و در جهت بهبود جامعه تلاش می‌کنند. تک‌فرزندانی که فاقد این حس مسئولیت‌پذیری هستند، ممکن است نسبت به مسائل اجتماعی بی‌تفاوت باشند و در فعالیتهای مدنی شرکت نکنند.

با توجه به اهمیت تربیت فرزندان مسئولیت‌پذیر برای سلامت فرد و جامعه، ضروری است که والدین تک‌فرزند و مربیان با هوشیاری و برنامه‌ریزی مناسب، فرصت‌های آموزشی و اجتماعی متنوعی برای پرورش این مهارت‌ها فراهم سازند. این فرصت‌ها می‌تواند شامل شرکت در فعالیتهای گروهی، انجام وظایف خانگی، مشارکت در تصمیم‌گیری‌های خانوادگی و عضویت در سازمان‌های اجتماعی و فرهنگی باشد. همچنین، آموزش مهارت‌های ارتباطی و حل مسئله می‌تواند به تک‌فرزندان کمک کند تا در تعاملات اجتماعی موفق‌تر عمل کنند.

## منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم
۲. نهج البلاغه
۳. افشار، غلامرضا. آسیب‌شناسی تک‌فرزندى. فصلنامه علوم اجتماعى، ۱۴۰۱.
۴. ایمانى، پریسا. مطالعه جامعه‌شناسى خانواده. نشریه پژوهش‌های اجتماعى، ۱۴۰۲.
۵. آدلر، تئودور. روان‌شناسى خانواده. ترجمه زهرا جوانمرد. تهران: نشر دانژه، ۱۳۹۸.
۶. آمدی، عبدالواحد بن محمد. غررالحکم و دررالکلم. قم: انتشارات علامه، ۱۳۶۶.
۷. بامریند، دایانا. خانواده و تربیت مسئولیت‌پذیری. ترجمه گروه مترجمان. تهران: انتشارات سروش، ۱۳۹۷.
۸. براتى، زهرا؛ حسن‌زاده، فاطمه. پیامدهای تک‌فرزندى بر رشد اجتماعى و شخصیتى. تهران: انتشارات رشد، ۱۳۹۹.
۹. حسینی، اعظم. کودک، خانواده و اجتماع. تهران: انتشارات سمت، ۱۳۹۶.
۱۰. دهخدا، علی‌اکبر. لغت‌نامه. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
۱۱. صالحی‌فرد، ابراهیم. جمعیت‌شناسى. تهران: انتشارات سمت، ۱۳۹۲.
۱۲. طباطبائی، سید محمدحسین. المیزان فى تفسیر القرآن. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۴.
۱۳. کاتوزیان، ناصر. حقوق مدنى. تهران: شرکت سهامى انتشار، ۱۳۸۸.
۱۴. کلینى، محمد بن یعقوب. الکافى. تهران: دارالکتب الاسلامیه، (چاپ‌های متعدد، معمولاً بدون سال).
۱۵. لاندگرن، اس‌ام. روان‌شناسى رشد کودک. ترجمه دکتر پرویز شریفی درآمدی. تهران: نشر آواى نور، ۱۳۹۱.
۱۶. مجلسى، محمدباقر. بحارالانوار. تهران: دارالکتب الاسلامیه، (چاپ‌های متعدد، معمولاً بدون سال).
۱۷. مطهرى، مرتضى. تعلیم و تربیت در اسلام. تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۸۷.
۱۸. معین، محمد. فرهنگ فارسى معین. تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۱.
۱۹. مقدسى، سید علی. راهنمای عملی تربیت مسئولیت‌پذیری کودک. تهران: نشر روان، ۱۳۹۵.
۲۰. مکارم شیرازى، ناصر. اخلاق در قرآن. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۹۰.
۲۱. مکارم شیرازى، ناصر. تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۵.
۲۲. نیکنام، حسن. روان‌شناسى رشد کودک و نوجوان. تهران: انتشارات بعثت، ۱۳۹۰.